

Ігор Рафальський

ОРІЄНТИРИ САМОВИЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються історіографічні проблеми дослідження національного самовизначення. Особлива увага приділяється дискурсу національної ідеї, національного будівництва, української етнополітики, впливу геополітичних процесів на національну ідентичність.

Ключові слова: самовизначення, національна ідентичність, етнополітика України, етнокультурні взаємодії.

Igor Rafalsky. The orients of self-identification in terms of independence of Ukraine. *The article deals with historiographic research problems of national self-determination. Particular attention is paid to the discourse of the national idea, national construction, Ukrainian ethnic policy, the impact of geopolitical processes of national identity.*

Keywords: self-determination, national identity, ethnic policy of Ukraine, ethno-cultural interaction.

Національне самовизначення у вигляді проголошення незалежності та створення національної державності підсумовує більш або менш тривалий період, упродовж якого

складаються необхідні внутрішні передумови та сприятливі зовнішні обставини суверенізації.

Реальне здобуття незалежності, що відбувалося у вирі геополітичних трансформацій, пов'язаних із крахом комунізму, поставило перед національною самосвідомістю цілком нові виклики. Стрімкість державно-політичних процесів на території колишнього СРСР вимагала такого ж інтенсивного переосмислення підстав національного самовизначення, його конкретно-історичних умов і стратегічних орієнтирів.

Вітчизняна філософська й політологічна думка відгукнулася на цю потребу досить значним доробком оригінальних праць, у яких проаналізовано не лише генезис національної ідеї, але й актуальні на кінець ХХ сторіччя підходи до феномену нації, вироблені світовою наукою. Свій вагомий внесок у дискурс української національної ідеї в період після 1991 року зробили, зокрема, І. Дзюба, М. Маринович, А. Свідзинський, О. Забужко, М. Розумний, С. Римаренко, Г. Касьянов, В. Кремень, Ф. Канак, М. Михальченко, Ю. Бадзьо, І. Кресіна, Л. Нагорна, О. Майборода, О. Шморгун. Окремі аспекти національного будівництва висвітлені в працях Р. Кіся, О. Сугоняко, В. Колосова, С. Онищук та інших авторів.

У цих працях всебічно розглянуті ключові питання, які мусила розв'язувати суспільна свідомість в умовах державного суверенітету України. До таких питань належать: параметри та виміри національної ідентичності, ієрархія суспільних вартостей, утвердження спільних символів, принципи суспільно-політичного співжиття, зовнішньополітичні орієнтації тощо.

Складність процесів національно-державного становлення в Україні була обумовлена тим, що вони співпали в часі з докорінними змінами в організації соціального, економічного, політичного життя спільноти, а також із різкою зміною світоглядних орієнтирів і психологічних установок, що були охарактеризовані П. Штомпокою як трансформаційна травма [52].

На цьому тлі відбувалося становлення національної свідомості українців як державної нації. Іншим вагомим чинником наповнення цієї свідомості конкретним змістом

стали чинники глобалізації та утвердження принципів постмодерну в європейському культурному просторі. Ці обставини, а також розвиток масових комунікацій, що привів до ефекту т. зв. медіакратії, наклали на процеси суспільних трансформацій та акти національного самовизначення кінця 1989 – початку 1990 рр. відбиток своєрідної карнавальності в сенсі переважання форми над змістом, віртуальності, суттєвого елементу гри в суспільних діях [22].

Особливості формування української національної ідентичності в умовах прискорених суспільних трансформацій кінця ХХ ст. висвітлюються в працях М. Рябчука [45], С. Грабовського [11], Ю. Пахомова [35], В. Лупація [25], О. Кривицької [19]. Політологічне й соціологічне тлумачення феномену новітньої української ідентичності містять праці М. Михальченка [27], Л. Нагорної [31; 32], П. Гнатенка і В. Павленко [12], Р. Додонова та С. Мофи [17], З. Гриценко [14], О. Гнатюк [13].

Незалежність України була підготовлена великим історичним періодом становлення: національної самосвідомості, однак у сам момент її отримання тим адміністративним утворенням, що мало назву УРСР, імператив національного самовизначення ще далеко не мав тієї суспільної переконливості, яка б могла забезпечити швидкий і безперешкодний поступ новоствореної держави. Значним гальмом у цьому процесі був і досі залишається конфлікт ідентичностей, пов'язаний із суперечливими процесами: а) переходу української національної самосвідомості від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу; б) розпаду та часткової регенерації пострадянської ідентичності; в) зародження регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти та стратегічні вектори інтеграції.

Кризовий стан національної ідентичності констатується більшістю вітчизняних дослідників процесів націостановлення, що пов'язується із загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, а також із невизначеністю пріоритетів та орієнтирів національного розвитку.

Класифікацію типів колективної ідентичності, що визначають стан суспільної свідомості та політичні реалії пострадянської України, запропонував М. Михальченко.

Він виділяє такі групи населення: а) «традиціоналісти», орієнтовані на минуле, прихильники радянських традицій і суспільних стереотипів; б) «прожектери-футуристи», до числа яких належать ентузіасти глобалізованого майбутнього, в якому немає місця національностям; в) «прагматики-сучасники», для поведінки яких характерною є потреба самореалізації в будь-яких умовах; і нарешті, г) «націонал-патріоти» як послідовники традиційної української ідеї, які намагаються реалізувати її в сучасних умовах [27, 24].

Іншу класифікацію запропонував дослідник національної свідомості М. Розумний, який виділяє наявні в Україні чотири типи ідентичності, що визначаються двома головними дихотоміями суспільного вибору – лібералізму/комунізму та національної/імперської ідентифікації [37, 320-321].

Відповідно, йдеться про комплекси суспільних уявлень, що визначають наступні позиції політичних акторів і їхніх груп соціальної підтримки. Ліберально-національний підхід закорінений у європейській традиції державотворення Нового часу, він став офіційною ідеологією українського самовизначення кінця ХХ ст., однак зіткнувся з частковим або повним неприйняттям його частиною населення країни. Антагоністом цього підходу виступає комуністично-імперська орієнтація, що базується на етатистських соціальних очікуваннях, підданській політичній культурі (в розумінні Алмонда та Верби) й обоюдно з приналежністю до колишнього СРСР та Росії, продукує різноманітні реінтеграційні проекти.

Кожна з цих ідентичностей передбачає свій спосіб реагування на виклики національного державотворення, а також свій погляд на можливий вектор і форму наднаціональної чи міжнародної інтеграції. Відповідно, в різні моменти брала гору та чи інша позиція, а відтак українська політика національного самовизначення продукувала невпорядковану сукупність рішень, інституцій, угод і зобов'язань, що частково суперечили одне одному, породжували невизначеність і конфліктність як у політичному процесі, так і в свідомості громадян.

Аналіз цих процесів в українській політичній думці переважно зосереджений на проблематиці етнокультурних

взаємин. Значний доробок вітчизняної етнополітології представлений працями В. Євтуха [87], Л. Нагорної [31; 32], М. Обушного [33], І. Онищенко [34], І. Вільчинської [7], О. Тоїчкаїна [50], Т. Татаренко [51], С. Римаренко [40; 41; 42] та ін. У центрі уваги їхніх авторів – історія та сучасний стан етнічних та етнокультурних груп України, культурологічні, соціологічні та політико-правові аспекти їх життя і громадянської активності.

Та не менш актуальною є й постановка питання про характер нової суспільної одиниці, що витворюється в процесі національного самовизначення. Нація формується, вбираючи в себе характеристики успадкованих від попередніх періодів історії України типів ідентичності, але при цьому й набуваючи нових рис, нового політичного досвіду та культурної індивідуальності. Дослідження цієї нової якості суспільного цілого, що витворюється в умовах незалежності внаслідок зіткнення ідентичностей, їх дифузії та взаємного пристосування в умовах реального співжиття, здійснюється в контексті теоретичного опанування поняття «політичної нації». Даний напрям у політичній думці представлено, зокрема, працями Л. Нагорної [31; 32], Я. Грицака [15], В. Конопельського [21], В. Степаненка [47], Т. Возняка [8], С. Римаренко [41; 42; 43] та ін.

Розглядаючи український проект у складній і динамічній сукупності його аспектів та елементів, доречно, на нашу думку, приділити окрему увагу світоглядним, культурним, ідеологічним, політичним і нормативно-правовим аспектам національного самовизначення.

Найбільш загальні положення, що складають базис колективного самоусвідомлення та самопроектування, фіксуються в нормативних документах, і передовсім у тих з них, що покликані конституювати саме існування національної держави як політичного суб'єкта.

Вже перші акти Української Народної Республіки 1917–1918 рр. у мотивуючій частині містять посилання на принцип національного самовизначення: «Хай український народ має право сам порядкувати своїм життям»; «Однині самі будемо творити своє життя»; «Твоєю силою, волею, словом Стала на землі українській вільна Українсь-

ка Народна Республіка» та ін. Подібні формули використовуються не лише у внутрішньодержавних актах, але й у міждержавних, зокрема, в документах, що легітимізують у 1919 р. об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу.

Розпад СРСР і створення незалежної України поставили питання про світоглядні та правові підстави національного самовизначення. Їх містять основні документи, що визначали державотворчі принципи на момент проголошення української незалежності. Так, Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року в якості суб'єкта права на самовизначення називає «народ України» і посилається на волю цього суб'єкта, представляти який вповноважена Верховна Рада Української РСР.

Разом з тим, розділ 1-й Декларації інакше ідентифікує суб'єкта самовизначення – українська нація (український народ). Відмінність між цими поняттями є досить суттєвою. Якщо воля народу України досить чітко виражається як сукупна воля всіх чи простої більшості громадян, які на даний момент мешкають на її території, то категорія «української нації» вимагає вже залучення інших критеріїв – не стільки соціометричних, скільки історичних, культурних і навіть світоглядних. Українську націю творять лише ті, хто усвідомлює свою приналежність до неї, це – уявлена спільнота (Б. Андерсон), що об'єднує в надісторичну та позатериторіальну цілість «живих, і мертвих, і ненароджених, в Україні і поза нею суцких» (Т. Шевченко). Посилання на волю такого суб'єкта вже не спирається винятково на арифметичну переконливість позиції простої більшості громадян. Легітимація певного рішення чи політичного курсу в такому випадку випливає, головним чином, з тягlosti смислів і цінностей, що були закладені в національну свідомість у процесі її формування.

До цього джерела легітимності апелює, зокрема, Акт проголошення незалежності України, що був позиціонований у правовій площині як засіб здійснення Декларації про державний суверенітет України. Вступна частина Акта містить посилання на «тисячолітню традицію державотворення». Але і в цьому разі установчому документові бра-

кує концептуальної послідовності у визначенні носія цієї традиції. Мова в ньому йде лише про територіальну прив'язку цієї традиції – «на Україні». Таким чином, вводиться третій критерій визначення суб'єкта національного самовизначення, поруч із історично-національним і політико-адміністративним, – історично-територіальний.

Очевидно, що ці суперечності й непослідовності в установчих документах новостворюваної Української держави є відображенням ідеологічної та політичної боротьби, що велася в момент їх прийняття між прибічниками різних концепцій і моделей українського самовизначення. Наявність двох підходів у одному документі є результатом компромісу між їх представниками в залі парламенту та в політичному просторі країни в цілому.

Національно-демократичні сили, що сповідували класичні націоцентричні погляди на державотворення, тривалий час перебували в меншості у Верховній Раді, але поступово запроваджували свої підходи в політичну практику. Їм протистояли прихильники т. зв. інтернаціоналізму, які намагалися вже навіть в умовах незалежності якомога повніше зберегти систему цінностей і суспільних норм, успадкованих від СРСР. У цьому протистоянні, що відбувалося за класичною моделлю – ініціативна меншість проти інерційної більшості, – й творився світоглядний фундамент новітнього українського проекту.

При цьому важливо відзначити, що й всередині політично активних середовищ, які опонували одне одному, відбувалися суттєві зміни поглядів і позицій. Наприклад, програмний документ національно-демократичних сил, що об'єдналися 1989 року в Народний рух України за перебудову, містить, з одного боку, тези, що апелюють до стереотипів радянської пропаганди, а з іншого – вносить у суспільну свідомість цілком нові, властиві романтичному дискурсу нації, поняття і тези: «Національне питання в Україні Рух розглядає як основу буття і розвитку української нації, етнічних груп та національних меншин, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі».

Національне й інтернаціональне можуть існувати неспотвореними тільки в нерозривній єдності. Немає справ-

жнього інтернаціоналізму там, де ігноруються національні права та інтереси. І немає справжнього патріотизму там, де беруться до уваги лише вузькі національні права та інтереси» [49, 223]. При цьому слід розуміти, що навіть у програмі Руху 1989 року йшлося про мету, яка сама по собі являла політичний компроміс на тлі компромісу світоглядного: «1. Створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої стосунки з республіками СРСР на основі нового Союзного Договору» [49, 223]. Теза про перспективу нового союзного договору з республіками СРСР як складову частину національного самовизначення міститься і в Декларації про державний суверенітет України.

Відтворення цих компромісів у наступних законодавчих актах, включно з Конституцією, призвело до того, що процес самовизначення був пролонгованим у часі, а його учасники змушені впродовж усього періоду незалежності повертатися до елементів невизначеності, успадкованих від минулого.

У тексті Конституції від 1996 р. є вже чітке визначення: «Український народ – громадяни України всіх національностей». Але в статті 11 йдеться про «консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», сприяти чому повинна держава. Сама ж держава твориться «народом», котрий є «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні» (Ст. 5). Отже, виходить, що народ наділяє владними повноваженнями державу з тим, щоб вона, серед іншого, дбала й про консолідацію української нації. Сама ж нація виступає не як суб'єкт державної політики, а як пасивна сторона – об'єкт державного піклування.

Попри свою важливість і показовість, конституційні положення самі по собі не мають вирішального формотворчого впливу на політичну дійсність, але вони є відображенням того балансу інтересів і впливів, що виникає в даній спільноті між основними соціальними групами, а також є результатом узгодження основних суспільних цінностей і смислів між ними. Те саме можна сказати й про інші важливі нормативні документи та рішення органів влади, що

визначають характер і спрямування зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Серед важливих чинників становлення та розвитку українського національно-державного проекту окремо відзначається суттєвий вплив регіональних відмінностей, що, на думку дослідників, мають, передовсім, історико-культурні витоки, але відображають також соціально-економічні, демографічні реалії життя мешканців аграрного Центру, індустріального Сходу, специфіку напівострівного Криму та ін. [39, 157].

За цих умов і відбувається пошук власної української ідеї, що може бути визначена як модель колективної самореалізації в контексті сучасної світової цивілізації. Ця модель повинна включати в себе «формулу» національної ідентичності, що дає відповідь на те, хто такі українці, як вони з'явилися як спільнота, які критерії ідентичності є базовими, а які змінними, а також – хто може стати українцем і за яких умов. У тлумаченні цієї проблеми стикаються два підходи, що представляють різні світоглядні засади національного будівництва. Перший, етноцентристський підхід визнає національність успадкованою природною характеристикою людини і віддає перевагу українцям як «титულній нації» у визначенні орієнтирів розвитку України як держави. Другий підхід спирається на поняття т. зв. «політичної нації» і визнає всіх громадян держави Україна – українцями, а отже, й однаковою мірою відповідальними за національний проект в цілому і в окремих його аспектах.

Ця концептуальна відмінність стає майже нездоланною перешкодою для національного порозуміння, коли мова йде про конкретні питання унормування суспільних відносин і пріоритетів державної політики. Такими є питання офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики та ін. Перенесення дискусії навколо цих питань у площину політичного протистояння призвело до драматичних подій 2004 р., відомих як Помаранчева революція, і провокує конфліктність суспільного життя в Україні й надалі.

Складність проблеми ідентичності, що не може бути однозначно розв'язана без суттєвих втрат для громадського спокою і стабільності держави, спонукає деяких спостерігачів відмовитися від її постановки в принциповій і гостро актуальній площині. Ними пропонується на певний час відмовитися від ідеологічного протистояння й зосередити увагу держави та громадськості на вирішенні прагматичних завдань державного будівництва (І. Бураковський [2], В. Рибак і В. Семиноженко [38]).

У цьому ж контексті актуалізується концепт «національних інтересів» як певного інтегрального чинника, що має об'єктивну природу й однаковою мірою стосується кожного члена спільноти, незалежно від ідеологічних прераференцій, ціннісних установок, і навіть типу ідентичності (І. Бідзюра [3], В. Котельников [23]). На основі артикуляції національних інтересів і відповідного стратегування державної політики пропонується вироблення оптимальної моделі національного розвитку та вирішення всіх конкретних проблем поточної політики.

Втім, є цілком очевидним, що для визначення національних інтересів необхідне узгоджене розуміння тієї спільноти, чий інтереси в даному випадку розглядаються, а також спільне уявлення про ті процеси, в межах яких дані інтереси визначаються і реалізуються. Тому, в залежності від того, яке припущення з цього приводу приймається в якості базового, ним передбачаються відмінні моделі самовизначення та реалізації національних інтересів.

Можна говорити про різні версії українського національного проекту, що окреслюються в різних смислових контекстах суспільних трансформацій періоду незалежності. Найбільш поширеними є підходи, що засновані на концептуальних схемах «ліберальних реформ» (А. Гальчинський [10], Ю. Пахомов [35]), «демократичного транзиту» (А. Мельвіль, Ж.-Ф. Равель [143], Ж. Рупнік [44], О. Бруслиновська [4]), «модернізації», «маніпуляції» та їхніх різновидів.

Спроба визначити координати, в яких відбувається сучасний етап національного самовизначення, приводить дослідників до необхідності залучення концептів цивілі-

зації, глобалізації та геополітики. Про особливу місію України в сучасній світовій політиці говорять такі відомі в міжнародній політиці особистості, як З. Бжезінський [5], С. Пайфер і К. Паскуаль [36].

Особливо популярним серед дослідників стратегії національного самовизначення став дискурс геополітики. На концептах теорії геополітики, що включає як доктринальну частину, представлену працями Маккіндера, Гаусхофера, Ратцеля та інших мислителів першої половини ХХ ст., так і новітні розробки у сфері міжнародного аналізу, серед яких особливо популярними стали праці американця З. Бжезінського та росіянина О. Дугіна. В Україні на понятійний і концептуальний арсенал геополітики спирається у своїх стратегічних розробках А. Гальчинський [10], а також ціла низка авторів (С. Трохимчук [48], С. Василенко [6], В. Дергачов [16], С. Андрущенко (Гринько) [1], В. Мадісон і В. Шахов [29], Ю. Шмаленко [53]).

І цивілізаційний, і геополітичний підходи залишають дуже мало шансів Україні для повноцінного національного самовизначення, оскільки вони апріорно вимагають інтегрованості в існуючі наднаціональні спільноти, що сформовані або спільністю культури та історії, або співвідношенням груп інтересів у світовій політиці. І та, й інша конфігурація, в увявленнях прихильників цивілізаційного підходу та теорії геополітики, є надзвичайно стійкою, а відтак становище України у світі і в регіоні виглядає як жорстко детерміноване зовнішнім середовищем.

Результатом такої внутрішньої прийнятої несвободи у виборі орієнтирів національного розвитку стала так звана політика багатовекторності, що була характерною для державного курсу України майже впродовж усього періоду незалежності. Вона полягала в балансуванні між різними інтеграційними проектами, які ініціювали та просували інші центри впливу на міжнародну політику, передовсім, США, Росія та Європейський Союз. Ефективність і перспективність такого позиціонування ставляться під сумнів багатьма оглядачами (Б. Канцелярук [24], М. Рябчук [45; 46] та ін.), і слід визнати, що зовнішня багатовекторність була та залишається своєрідним продовженням полі-

тики внутрішньої невизначеності, пов'язаної з болісним становленням національної ідентичності й узгодженням ключових суспільних цінностей і норм.

1. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі : монографія / С.В. Андрущенко (Гринько). – К. : Логос, 2005. – 286 с.

2. Бураковський І. Від державотворення до створення ефективної держави: повернення до основоположних принципів / І. Бураковський // Політична думка. – 2001. – № 22.

3. Відзюра І.П. Концепція національних інтересів України в контексті реалізації міжнародної політики / І.П. Відзюра // Нова парадигма. – 2004. – Вип. 36. – С. 155–165.

4. Бруслиновська О.І. Політико-системні трансформації в регіоні Східної Європи (1989–2004) : автореферат дисертації... доктора політ. наук / О.І. Бруслиновська; Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2008. – 32 с.

5. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті // З. Бжезінський ; пер. з англ. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2006. – 102 с.

6. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі : автореферат... доктора політичних наук / С.Д. Василенко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – 35 с.

7. Вільчинська І.Ю. Політологічні характеристики етнічної ідентичності / І.Ю. Вільчинська // Політологічний вісник : збірник наукових праць / Політологічний центр при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. – 2001. – Вип. 9. – С. 189–196.

8. Возняк Т. Украдена Україна: до формування української політичної нації / Т. Возняк // Ї. – 2001. – № 22. – С. 4–18.

9. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А.С. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.

10. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А.С. Гальчинський. – К. : Знання України, 2002. – 180 с.

11. Грабовський С. Від Союзу Радянського до союзу економіко-політико-кримінального: ескіз до теми / С. Грабовський // Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 84–93.

12. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.

13. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк ; пер. з пол. – К. : Критика, 2005. – 528 с.

14. Гриценко З.І. Особливості конструювання модерної української ідентичності в кінці ХХ – поч. ХХІ ст. / З.І. Гриценко // Грані. – 2004. – № 4. – С. 121–127.

15. Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні, або Чого нас вчить досвід Польщі / Я. Грицак // Ї. – 1998. – № 13. – С. 28–39.

16. Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства) : научная монография / В.А. Дергачев ; Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. – О., 2003. – 262 с.

17. Додонов Р., Мофа С. Пріоритетні напрями оптимізації національно-державної самосвідомості в Україні / Р. Додонов, С. Мофа // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 3–13.

18. Історія Русів. – К. : Дзвін, 1991. – 308 с.

19. Кривицька О. Конфліктність пострадянської етнічної ідентичності / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 43–55.

20. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. [за ред. В.С. Крисаченка] – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

21. Конопельський В.Я. Конститутування української політичної нації у перехідному суспільстві : автореферат... канд. політ. наук / В.Я. Конопельський ; Одеська нац. юридична академія. – О., 2002. – 16 с.

22. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / П. Кені ; пер. з англ. – К. : Критика, 2006. – 472 с.

23. Котельников В. У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду / В. Котельников // Політична думка. – 2000. – № 21.

24. Канцелярук Б. Політика різновекторного балансування / Б. Канцелярук // Розбудова держави. – 1997. – № 6. – С. 41–45.

25. Лупацій В. Хто «перепроєктує» український проект / В. Лупацій // Перехід IV. – 2002. – Вип. 9. – С. 16–19.

26. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты : теоретико-методологические и прикладные аспекты [Научные доклады. – 1999. – № 78] / А.Ю. Мельвиль. – М., 1999. – 108 с.

27. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

28. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне: збірник статей. – К. : Світогляд, 2005. – 186 с.

29. Мадісон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: навчальний посібник / В.В. Мадісон, В.А. Шахов. – К. : Либідь, 2003. – 173 с.

30. Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації / Л. Нагорна // Віче. – 2000. – № 1. – С. 132–146.

31. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л.П. Нагорна. – К. : ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – 272 с.

32. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : «ІПЕНД», 2002. – 272 с.

33. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність у націотворчому процесі України / М.І. Обушний // Політологічні обрії : збірник наукових праць / за ред. Ф.М. Кирилюка, М.І. Хилька. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – С. 181–191.

34. Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз) / І.Г. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 239 с.

35. Пахомов Ю. Україна на роздоріжжі: вектори і значення перетворень / Ю. Пахомов // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 50–71.

36. Пайфер С., Паскуаль К. Заявка України на вирішальне місце в історії / С. Пайфер, К. Паскуаль // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 25–46.

37. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Х. : Майдан, 2006. – 340 с.

38. Рибак В., Семиноженко В. Український вибір: ідеологічні фантоми чи економічний прагматизм? / В. Рибак, В. Семиноженко // Політична думка. – 2001. – № 22.

39. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне : збірник статей. – К. : Світогляд, 2005. – 186 с.

40. Римаренко С. Права нації та права людини: між Сциллою та Харібдою / С. Римаренко. – К., 2005. – 78 с.

41. Римаренко С. Етнонаціональний вектор територіальних трансформацій в Україні // Римаренко С. Україна – проблеми ідентичностей / гол. редк. С.Ю. Римаренко. – К., 2008. – С. 132–138.

42. Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави / С.Ю. Римаренко. – К. : Юридична книга. 1999. – 543 с.

43. Равель Ж.-Ф. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу / Ж.-Ф. Равель; пер. з англ. – К. : Сфера, 2001. – 275 с.

44. Рупнік Ж. Ландшафт після битви. До типології посткомуністичного перехідного періоду у Європі / Ж. Рупнік // І. – 2000. – № 18. – С. 4–15.

45. Рябчук М. Кінець української «багатовекторності» / М. Рябчук // Сучасність. – 2002. – № 12. – С. 58–83.

46. Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 304 с.

47. Степаненко В. Перспективи громадянської нації. Етнонаціональна політика як стратегія демократичної консолідації в Україні / В. Степаненко // Віче. – 2002. – № 5. – С. 62–66.

48. Трохимчук С. Україна та світ : геополітичні нариси / С. Трохимчук ; Міністерство освіти України, Львівський державний університет ім. І. Франка. – Львів, 1996. – 104 с.

49. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого : матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К. : Редакція щорічника «Україна. Наука і культура», 2000. – 496 с.

50. Тоїчкін О.М. Етнонаціональний вимір регіональних проблем діяльності сучасних політичних партій України / О.М. Тоїчкін // Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки. – 2004. – Вип. 24. – С. 638–643.

51. Татаренко Т.М. Етнічна ідентичність у системі політичної практики / Т.М. Татаренко // Нова парадигма. – 2002. – Вип. 23. – С. 150–157.

52. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социальные исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.

53. Шмаленко Ю.І. Геополітичні пріоритети України в сучасному світі : автореферат... канд. політ. наук / Ю.І. Шмаленко; Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – 19 с.